

22. Воссоединение Украины с Россией... – С. 299–301; Смолій В. А. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Вид. дім “Альтернативи”, 1997. – С. 80.

В статтє освещаются роль и место Подольского региона (в пределах Подольского, Брацлавского воеводств, Теребовельского повета Русского воеводства, или т. н. Галицкого Подолья) в политических планах Б.Хмельницкого на разных этапах Национально-освободительной войны украинского народа середины XVII в. Особое внимание фокусируется на региональной самобытности и специфике Подолья как пограничного региона, где пересекались политические и экономические интересы различных стран и правителей, что придавало особую остроту и динамику военно-политическим и государствообразующим процессам, определяло особую роль региона.

Ключевые слова: Подолье, Подольский регион, Брацлавица, Галицкое Подолье, Б.Хмельницкий.

The article highlights the role and place of Podillya region (within Podillya, Bratslav provinces (voevodstv), Terebovlya povit of Rus province (voevodstva), or so-called Galician Podillya) in the political plans of B.Khmelnytsky at different stages of the Ukrainian people National Liberation War of mid-seventeenth century. Particular attention is focused on regional identity and specificity of Podillya as the boundary region where political and economic interests of different countries and rulers crossed, that gave the special urgency and dynamics to the political-military and state created process, distinct the special role of the region.

Keywords: Podillya, Podillya region, Bratslavshchyna, Galician Podillya, B.Khmelnytsky.

УДК 94(477):338.3

Мар'яна ЗАСИПКО

РОЗВИТОК МАНУФАКТУРНОГО ВИРОБНИЦТВА В ПЕРІОД ГЕТЬМАНУВАННЯ Д.АПОСТОЛА

Розповідається про зародження та розвиток перших мануфактурних підприємств у Гетьманщині у XVIII ст. Проаналізовано заходи гетьмана, які сприяли функціонуванню перших заводів. Розкрито основні аспекти переходу від цехового ремесла до фабричного виробництва. Показано становлення перших найбільших підприємств. Відображено вплив мануфактур на економіку Війська Запорізького в досліджуваній період. Висвітлюється роль впливових російських дворян як власників мануфактур у Гетьманщині. Описано галузі господарства, у яких становлення мануфактурного виробництва, у зв'язку з природно-географічними умовами країни, було неможливим.

Ключові слова: Гетьманщина, економіка, мануфактура, промисловість, цехове ремесло, суконні заводи.

Промисловість України характеризувалася співіснуванням таких історичних форм, як домашня промисловість, сільські та міські ремесла, промисли, кустарне виробництво й мануфактурна промисловість.

Дослідженням розвитку мануфактурного виробництва в Гетьманщині у XVIII ст. займалися українські історики першої половини ХХ ст.: М.Ткаченко, О.Оглоблин, В.Барвінський, І.Джиджора. Деякі напрацювання із цієї проблеми є в працях українського діаспорного дослідника Б.Крупницького.

Домашньою промисловістю займалися селяни та козаки у вільний від землеробства час, виготовляючи, насамперед, вироби побутового призначення. Феодально залежне селянство сплачувало натуральну ренту пряжею, полотном, сукном та ін.¹

Ремесло переросло в дрібнотоварне виробництво. Важливим показником розвитку міського ремесла було зростання кількості ремісників. У середині XVII ст. у Руському й Волинському воеводствах налічувалося понад 8 000 ремісників. За даними перепису 1666 р., у 36 містах Лівобережної України ремісники становили 26% жителів. У Гетьманщині найбільшими ремісничими центрами були Ніжин (42,3% усіх дворів були ремісничими), Стародуб (48,5%),

Гадяч (16%). У Києві працювало 4 тис. ремісників. У Харківському намісництві ремеслом займалося 1% населення, у Катеринославському – 4%².

Ремесло поступово набувало галузевого характеру, зростає кількість ремісничих спеціальностей. У першій половині XVII ст. їх налічувалося понад 270, у кінці XVIII ст. – до 300. Кількість цехів у містах Гетьманщини впродовж XVI – першої половини XVII ст. зростає, але чисельність майстрів у цехах була різною – від 4 до 50. Вступ до цеху нових членів нерідко утруднювали, збільшуючи строки учнівства. Самостійність цехів обмежувалася залежністю від власника міста, сплатою грошового та натурального чиншу. Цехи залишалися польсько-німецькими за національною ознакою. Українців не допускали до багатьох цехів, забороняли мати власні майстерні³.

У Гетьманщині та Слобожанщині козацька й російська адміністрації активно втручалися в справи цехів, – підтверджували привілеї, давали дозвіл на відкриття нових, визначали права цехів і статус ремісників. Головними правами цехів були: самоврядування, право судити своїх членів (крім кримінальних справ), займатися ремеслом, торгувати виготовленими товарами і контролювати промислове виробництво в містах. У багатьох цехах відбувався процес майнової диференціації. Стала звичайним явищем практика використання наймитів, кількість яких становила 10–15 осіб⁴.

Сільське ремесло та промисли поступово набували значного поширення, дедалі більше відокремлюючись від сільськогосподарського виробництва. У селах зростає кількість ремісників різного фаху, для яких ремесло було головним заняттям, а не додатковим до сільського господарства. У першій половині XVII ст. сільські ремісники становили 8% населення України. Сформувалася кустарна промисловість, виокремилися ремісничі промислові сільські райони. Тривав процес підпорядкування сільського ремесла міському. Так, скупники ставали посередниками між виробником і споживачем⁵.

Розвиток дрібнотоварного виробництва створював умови для виникнення вищої форми промисловості – мануфактурної.

Зародження мануфактур відбувалося на основі сільських промислів, міського ремесла та кустарного виробництва кількома шляхами: виробник ставав підприємцем; торговельний капітал підпорядковував промислове виробництво; мануфактури засновували приватні особи та держава. Позитивним чинником була власність на мануфактури представників усіх верств населення України (купців, шляхти, міщан, козаків, селян). У Лівобережній і Слобідській Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. працювали понад 200 мануфактур. Будівництво великих централізованих мануфактур почалося у 20-х роках XVIII ст. як результат промислової політики Петра I. Наприкінці XVIII ст. у підросійській Україні⁶ функціонувало вже 40 великих централізованих мануфактур.

За формами власності мануфактури поділялися на державні (казенні) і приватні (магнатські, шляхетські, купецькі, козацькі, селянські, змішані). За характером праці – капіталістичні на найманій праці, кріпосницькі на примусовій, і змішані. В Україні наймані робітники були майстрами-спеціалістами й переважно поміщицькими селянами на грошовій ренті. Найману працю широко застосовували купецькі, козацькі та селянські мануфактури. Існувало три види кріпосних мануфактур: казенні, на яких працювали кріпосні робітники; вотчинні, які засновували феодалі у фільварках (селяни на цих мануфактурах працювали на умовах відробіткової ренти: не були позбавлені землі та засобів виробництва) і посесійні, що були лише в умовному спадковому користуванні купців. Купцям, до речі, згідно з указом 1721 р. Петра I, дозволили купувати кріпосних селян для роботи на мануфактурах. До казенних і посесійних підприємств приписували державних селян, для яких податки замінювали виробітками на мануфактурах. Приписні селяни були тільки тимчасовими працівниками на визначений термін. Частина вотчинних (феодальних) мануфактур здавалася в оренду⁷.

Особлива увага приділялася розвитку овечих ферм-заводів. Урядом було задумано створення великих фабрик-ферм. Для управління такими фабриками запрошувалися люди з-за кордону. Однак на території Гетьманщини не було відповідних місць для спорудження таких великих заводів. Тому вже на початку гетьманування Д.Апостола ця галузь економіки занепадала. 14 листопада 1727 р. було видано указ про часткову ліквідацію вівчарень: “Когда обыватель по

указу и регламентам тих отобранних овец весьма содержать не могут, велел они в целости господарям их порозберать и о добром надзирианием содержать до данного указа”⁸. Універсалом від 15 листопада 1728 р. гетьман Д.Апостол звертався до керівників Чернігівського полку, щоб передати вівчарні в приватну власність селянам, оскільки на фабриках вівці переводяться. Російський уряд прагнув будь-якою ціною зберегти вівчарні фабрики в межах Гетьманщини. Тому в 1725 р. до Шлезька були направлені на навчання майор Афанасій Кологривін з кількома дворянами. Після проходження навчання за доглядом і розведенням овець вони повернулися до Росії. 20 серпня 1727 р. їх було направлено в Гетьманщину для управління вівчарними заводами. Як відзначив Б.Крупницький, вівчарна справа не могла розвиватися в межах Гетьманщини, оскільки робота населення на них була примусовою.

Торгівля сукном і прядивом теж вимагала будівництва нових заводів і фабрик. За часів правління гетьмана Д.Апостола було створено лише один завод, який у 1719 р. заснував Іван Дубровський у селах Зване й Глушків Путивльського повіту (Путивльський повіт належав до Гетьманщини). Однак згодом цей завод було передано у володіння державної казни. У період гетьманування Д.Апостола, 1732 р., цю фабрику віддали в приватну власність московському купцю й суконному фабрикантові Івану Михайловичу Полуярославцеву. З українських фабрик полотно скуповували для російського флоту. З нього шили уніформи для моряків і солдатів. Центром розвитку прядива й текстильної промисловості став Стародубський полк. Чимало жителів Стародубщини, завдяки торгівлі прядивом, нажили великих статків й увійшли до заможних кіл старшини Гетьманщини. Крім того, фабрики функціонували в м. Почеп і в селі Великі Топалі Стародубського полку. Усі ці фабрики доставляли сукно на продаж у російський флот⁹.

Почепська вітрильно-полотняна мануфактура була заснована в 1726 р. князем О.Меншиковим, який був власником м. Почеп. Майстри й інструменти для роботи фабрики були привезені з-під московських маєтків князя. Будівництво фабрики здійснювали “посполиті” селяни “по пригону, без найму». Лише будівництво кам’яних споруд виконували спеціальні майстри. Наприкінці 1726 р. фабрика почала працювати, однак вона могла виробляти лише 16 своїх (шматків) полотна на рік. У 1727 р. виготовлена продукція становила 443 свої вітрильного полотна, 1728 р. – 864 свої, тобто потужність фабрики зросла на 43,3%. Кожного року виготовлення парусного полотна на фабриці збільшувалося. Особливо розширилося виробництво почепської фабрики в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр.¹⁰.

Шептаківська мануфактура побудована, як уважає О.Лазаревський, з ініціативи Петра I російським промисловцем О.Строгановим. Царським указом імператриці Катерини I від 1 березня 1726 р. було передано Шептаківську волость Стародубського полку в оренду Марії Строгановій і її дітям за 3 000 крб щорічно. До того ж М.Строганова була зобов’язана запросити майстрів із-за кордону для будівництва мануфактури. У 1726 р. фабрику було споруджено в межах Узруївського хутора Шептаківської волості. Управителем фабрики став Федір Павлов, який займався не розбудовою заводу, а, радше, спекуляцією тканин, виготовлених на ній. Сама мануфактура розвивалася дуже повільно. Скажімо, у 1727 р. було виготовлено лише 245 своїх вітрильного полотна, у 1728 р. – 277 своїх. Тобто фабрика надзвичайно повільно збільшувала обсяги виготовлення полотна. Відповідно до указу Верховної Таємної ради від 21 липня 1727 р. Шептаківську волость разом із мануфактурою було передано у власність князя О.Меншикова як компенсацію за Гадацький Ключ, що перейшов, своєю чергою, від О.Меншикова до гетьманського уряду. Після відходу О.Меншикова від “керівництва” Російською імперією, указом від 15 травня 1730 р. Шептаківську волость було передано гетьманові Д.Апостолу “на булаву”. Згодом мануфактура перейшла у власність О.Шаховського, який приєднав її до почепської. Управитель почепської мануфактури Лукін у 1730 р. ліквідував шептаківську мануфактуру, а майстрів, матеріал й інструменти перевіз до Почепу¹¹.

Топальська мануфактура була заснована неподалік від села Великі Топалі Стародубського полку в маєтку графа Сави Рагузинського в період між 1728–1731 рр. За свідченнями О.Оглоблина, фабрику заснував племінник С.Рагузинського – Гаврило Рагузинський. Про перші роки роботи заводу відомостей не збереглося, однак відомо, що в 1738 р. мануфактура давала доволі вагомі прибутки своїм власникам¹².

Поряд із цим, у період існування Першої Малоросійської колегії й гетьманування Д.Апостола, робилися спроби запровадити виготовлення шовку. Такі намагання здійснювала як держава – Російська імперія, так і приватні особи. Наприклад, у 1724 р. Сенат дозволив заснувати шовківничі мануфактури грекам С.Михайлові й І.Дирєєву. У 1729 р. грек Ю.Леонтєєв отримав дозвіл від російського уряду на створення заводу в Києві. Проте ці спроби були невдалими, і заводи почали дуже швидко занепадати¹³.

Наступну спробу відкрити шовківничий завод зробив російський уряд. Указом Мануфактурної Колегії від 19 березня 1725 р. вимагалось від київської російської губернської канцелярії знайти місце для побудови мануфактури. Для проведення відповідних робіт з Петербурга було направлено майстра Яна Фігерєя. Будівництво мануфактури розпочалося в 1725 р. і впродовж 1725–1735 рр. мануфактура виробила 2 пуди 34 фунти шовку-сирцю (приблизно 50 кг). Щоправда, невдовзі і цей завод занепавав¹⁴.

У період гетьманування Д.Апостола маємо відомості про спроби створення шовківничого заводу в Переяславському полку. Жителі полку в 1728 р. звернулися з проханням до гетьмана Д.Апостола повернути їм городи й сади, які було забрано під забудову мануфактури. Однак відібрані землі вже були засаджені шовковими деревами, тому гетьман не вжив жодних заходів¹⁵.

Особливо турбувався гетьман Д.Апостол про розвиток селітрової галузі. Ордером гетьмана від 2 травня 1728 р. на ім'я полтавського полковника й полкового писаря дозволено було опішнянським мешканцям Балясному та Тимченку відкрити завод з видобутку й переробки селітри. Фабрики були відкриті в Старосанджарській і Новосанджарській сотнях Полтавського полку. Крім того, гетьман наполягав, аби ці заводи перебували в постійній власності українців і не переходили до рук російських підприємців¹⁶.

На початку XVIII ст. у містах і передмістях, а подекуди й у сільській місцевості, існували підприємства з переробки зерна на борошно, крупу, а також підприємства з виготовлення горілки, пива. З'являються великі водяні млини, здатні не лише молоти зерно на борошно, але й виробляти сукно та різати колоди на дошки. На таких млинах уже існує певний поділ праці, а отже, їх можна віднести до мануфактурного виробництва. Виникають і великі гуральні (на 4–6 і більше казанів), де працювало до 8 робітників, які теж можна розглядати як перехідну форму від ремісничої майстерні до мануфактури¹⁷.

Початковою формою мануфактур було виробництво гармат і дзвонів, а також підприємства для карбування монет. Значного поширення набули шкіряний і гончарний промисли, суднобудування, виробництво будівельних матеріалів¹⁸.

Тож, наявність підприємств із застосуванням певних технічних засобів, зокрема, гідравлічного двигуна у вигляді водяного колеса, з початковим або виразним поділом праці й використанням найманої праці, значною товарністю продукції свідчила про те, що в Україні відбувався процес творення початкових форм мануфактур. Вони виробляли більшу частку продукції, що надходила на внутрішній ринок, і охопили такі галузі промисловості, як залізоборну, паперову, винокурну, скляну, поташну, селітряну, з виробництва будівельних матеріалів, борошномельну та ін. Сформувалися кадри постійних робітників. Найману працю широко застосовували в купецьких, козацьких і селянських мануфактурах.

Протягом XVIII ст. у Лівобережній і Слобідській Україні відбувався процес монополізації багатьох галузей промисловості. Проте значна частина підприємств перебувала в оренді, експлуатувалася наймана праця, сировину закуповували, а готову продукцію реалізовували на ринку.

Приписною мануфактурою (мануфактура, на якій працювали державні селяни замість сплати оброку й подушного податку) була Києво-Межигірська фаянсова фабрика, побудована на території колишнього Межигірського Спасо-Преображенського монастиря (1798 р.). На ній виготовляли чайний і столовий посуд, скульптурні вироби¹⁹.

Отже, розвиток мануфактурного виробництва впродовж XVI–XVIII ст. створив умови для поширення великих розвинених централізованих мануфактур. Їх спорудження почалося в Лівобережній і Слобідській Україні. Розвинені мануфактури виникли в текстильній промисловості, що підпорядковувалася Мануфактур-колегії.

Створення великих розвинених мануфактур було пов'язувалося з військовими й господарськими завданнями Російської держави. Царський уряд підтримував підприємницькі намагання. Держава надавала безпроцентні грошові позики, підтверджувала монополні права власників мануфактур на скуповування вовни й овечих шкур, дозволяла мати власні вівчарні, завозити з-за кордону напівфабрикати (прядену та сучену вовну). Російська держава була великим споживачем товарів мануфактурної промисловості, часто зобов'язувала власників мануфактур постачати своїми товарами державні відомства.

Отож протягом XVI–XVIII ст. в українській промисловості відбулися великі прогресивні перетворення. На зміну цеховому виробництву прийшла мануфактура. У XVIII ст. розпочався період розквіту мануфактурного виробництва. На відміну від Західної Європи, де існувала одна форма мануфактур – на базі вільнонайманої праці, в Україні в умовах панування панщинно-кріпосницької системи господарства працювали мануфактури, що ґрунтувалися не лише на вільнонайманій, а й на кріпосницькій праці (вотчинні, посесійні, казенні). Кріпосна мануфактура була специфічною формою товарного виробництва, що здійснювалося на феодальній основі. Покликана до життя розвитком товарно-грошових відносин, вона сприяла розкладу феодалізму.

1. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. / М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 33–35.
2. Швидько А. Социально-экономическое развитие Украины в 14 – середине 18 вв. / А. Швидько. – Днепропетровск : ДГУ, 1988. – С. 67–69.
3. Оглоблын А. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине / А. Оглоблын. – К., 1925. – С. 45–46.
4. Там само. – С. 45–47.
5. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны / М. Слабченко. – Одесса, 1925. – Т. 4. – С. 102–103.
6. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. – К., 1948. – С. 145–146.
7. Там само. – С. 145.
8. Там само. – С. 146–147.
9. Там само. – С. 153–154.
10. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. – К. : Україна, 2004. – С. 150–153.
11. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII ст. / І. Джиджора. – К., 1930. – С. 70–72.
12. Там само. – С. 78–79.
13. Там само. – С. 83–85.
14. Барвінський В. Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст. / В. Барвінський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч. 2–3. – С. 18–29.
15. Оглоблын А. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине / А. Оглоблын. – К., 1925. – С. 47–48.
16. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны / М. Слабченко. – Одесса, 1925. – Т. 4. – С. 104–105.
17. Швидько А. Социально-экономическое развитие Украины в 14 – середине 18 вв. / А. Швидько. – Днепропетровск : ДГУ, 1988. – С. 70–71.
18. Оглоблын А. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине / А. Оглоблын. – К., 1925. – С. 105–106.
19. Там само. – С. 108.

Рассказывается о зарождении и развитии первых мануфактурных предприятий в Гетманщине в XVIII в. Проанализированы мероприятия гетмана, которые способствовали функционированию первых заводов. Раскрыты основные аспекты перехода от цехового ремесла к фабричному производству. Показано становление первых крупнейших предприятий. Отражено влияние мануфактур на экономику Войска Запорожского в исследуемый период. Освещается роль влиятельных русских дворян как владельцев мануфактур в Гетманщине. Описаны отрасли хозяйства, в которых становление мануфактурного производства в связи с природно-географическими условиями страны было невозможно.